क्रियासाधने १ चक्षुरादौ २ हस्तादौ च । "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा" पा० तस्या नेकाविधार्थकता दर्शिता इतिशब्दः प्रकारार्थे इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियमित्यपि" सि० कौ०। अत्र सूत्रे इन्द्रेण परमात्मना दृष्टमित्युक्तिरपि इन्द्रियस्य अस्मदादीनां प्रत्यक्षागोचरतां निरस्यति । यद्वा इन्द्रेणात्मना दृष्टमात्मत्वेनाभिमतं काणोऽहं बधिरोऽहमित्याद्यभिमतम् । "एतस्माज्जायते प्राणोमनः सर्व्वेन्द्रियाणि चेति" श्रुतेः इन्द्रियस्य ईश्वरसृष्टत्वम् । इन्द्रदत्तमिति इन्द्र ऐश्वर्य्यं दत्तोऽस्मै स्वस्वकार्य्ये हि तेषामैश्वर्य्यमीश्वरेण दत्तम् अतएव तानि बलादिव गृहीत्वा विषयेषु प्राणिनं स्वस्वविषयग्रहणाय प्रवर्त्तयन्ति । असति ह्यैश्वर्य्ये न तद् सम्भवति । चक्षुरादीनामात्मानुमापकत्वञ्चेत्थम् । करणव्यापारः सकर्त्तृकः करणव्यापारेत्वात् छिदिक्रियायां वास्यादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्त्तुरसानगम्यत्वे तत्साजात्यात् ज्ञानक्रियाकरणमपि सकर्त्तृकं करणत्वादिति चक्षुरादिना ज्ञानसाधनेनात्मनोऽनुमानम् । तथा इन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि ज्ञानक्रिया सकरणिका क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् इत्यनुमानम् तत्सत्त्वे प्रमाणम् । तत्तन्मतभेदेन इन्द्रियस्य भौतिकत्वाभौतिकत्वसर्वगतत्वासर्वगतत्वप्राप्यकारित्वाप्राप्यकारित्वादिकम् आत्मशब्दे ६६५ पृष्ठे प्रपञ्चेन परीक्षितम् । इन्द्रियञ्च द्विविधं ज्ञानकार्म्मेन्द्रियभेदात् तत्र श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रायाणि हस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि । "श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता" मनुः । "नासिकालोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च । हस्तौ पायुरुपस्थश्च वाक्पादौ च दशैव तु" शारदा०। "बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः" सां० का० । एतानि च बाह्येन्द्रियाणि । "उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियञ्च साधर्म्म्यात्" सा०का० मनस्तूभयविधकरणोपकारित्वात् करणम् । तच्च ज्ञानकर्म्मव्यापारसामान्ये कारणमपि न तत्र करणम् असाधारणकारणस्यैव करणत्वात् रूपादिज्ञाने चक्षुरादीनामिव तस्य असाधारणबाह्यग्राह्यविशेषाभावात् किन्तु सुखाद्युपलब्धौ असाधारण्यात् तत्रैवास्य करणत्वमिति नैयायिकादयः। वेदान्तिनस्तु मनसोनेन्द्रियत्वमङ्गीकुर्व्वन्ति तच्च आत्मशब्दे दर्शितम् । अतएव "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थसूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति" मनोबुद्ध्योरिन्द्रियात् पृथग्निर्द्देशः । सांख्यमते "सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्" सां०का० रजोगुणोपष्टब्धसात्विकादेवाहङ्कारात् एकादशेन्द्रियोत्पत्तिरुक्ता तेनाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि । "घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः" गो०सू० भौतिकानीति नैयायिकाः । "एतस्माज्जायते प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति" श्रुतेः आत्मोपादानानीति वेदान्तिनः। अत्र इन्द्रियेभ्यः मनसः पृथग्निर्देशादपि मनसोनेन्द्रियत्वम् अतएव कठोपनिषदि गीतायाञ्च "इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः" "इन्द्रियाणि हयानाहुर्मनः प्रग्रहमेव चेति" च इन्द्रियमनसोर्भेदनिर्देशः"। यथा च तदुत्पत्तिः तथा पञ्चदश्यां दर्शितम् यथा । "तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वरेच्छया । वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे । सत्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम् । श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते । तैरन्तःकरणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तत् द्विधा । मनोविमर्शरूपं स्याद्बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका । रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे" १दीपे । तेषां स्थानकार्य्यादिकमुक्तं तत्रैव २दीपे "श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं चेन्द्रियपञ्चकम् । कर्णादिगोलकस्थं तत्प्राप्त्यै धावेत् बहिर्मुखम् । कदाचित् पिहिते कर्णे श्रूयते शब्द आन्तरः । प्राणवायौ जाठराग्नौ जलपानेऽन्नभक्षणे । व्यज्यन्ते ह्यान्तराः स्पर्शो मीलने चान्तरं तमः । उद्गारे रसगन्धौ चेत्यक्षाणामान्तरग्रहः । पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दकाः क्रियाः । कृषिवाणिज्यसेवाद्याः पञ्चस्वन्तर्भवन्ति हि । वाक्पाणिपादपायूपस्थं कर्मेन्द्रियपञ्चकम् । मनो दशेन्द्रियाध्यक्षं हृत्पद्मगोलकस्थितम् । तच्चान्तःकरणं बाह्येष्वस्वतन्त्रं विनेन्द्रियैः । अक्षेष्वर्थार्पितेष्वेव गुणदोषविचारकम् । सत्वं रजस्तमश्चास्य गुणा, विक्रियते हि तैः । वैराग्यं क्षान्तिरौदार्य्यमित्याद्याः सत्वसम्भवाः । कामक्रोधौ लोभमोहावित्याद्या रजउत्थिताः । आलस्यभ्रान्तितन्द्राद्या विकारास्तमउत्थिताः । सात्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च राजसैः । तामसे नोभयं किन्तु वृथायुःक्षपणं भवेत्"। तत्रेन्द्रियाणां कार्य्यभेदा अपि सां०का०दर्शिताः यथा 'शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः। वचनादानविहरणोत्